

CJJ04_3

Klára Osolsobě

osolsobe@phil.muni.cz

Morfologické kategorie jmen

- Význam rodu u jednotlivých jmenných slovních druhů
- Význam čísla u jednotlivých jmenných slovních druhů
- Význam pádu u jednotlivých jmenných slovních druhů

Význam morfológické kategorie rodu

- Neflektivní (lexikálně-gramatická) kategorie (substantiv, některých číslovek a zájmen)
- Do jisté míry odrážejí výsek skutečnosti (biologický rod), ale většinou slouží pouze kategorizaci (přiřazení do tvarové soustavy jmen, tedy k deklinačnímu typu, jehož souborem koncovek pak to jméno vyjadřuje).
- I substantiva, která označují entity, které přirozený rod nemají, vyjadřují gramatický rod (*stůl, židle, sedátko*)
- A naopak i substantiva, která označují entity, které přirozený rod mají, jej nevyjadřují jakožto rod gramatický (*sob – sobí samec/samec, veverka – veverčí samec/samice, děcko – chlapec/dívka*).

Která z následujících slov v textu vyjadřují gramatický rod a podle čeho určíme, jakého jsou rodu?

- *Bělouš jede do kopce.*
- *Myš leze do sklenice.*
- *Kdo chodí po sklepech?*
- *Kdo se plíží po rampě?*
- *Co stojí za vraty?*
- *Co se děje za ploty?*
- *Já vím o tobě, ale o něm nevím nic.*
- *Ty víš o sobě, ale o ní nevíš nic.*

Která z následujících slov v textu vyjadřují gramatický rod a podle čeho určíme, jakého jsou rodu?

- *Bělouš jede do kopce.*
- *Myš leze do sklenice.*
- *Kdo chodí po sklepe?*
- *Kdo se plíží po rampě?*
- *Co stojí za vraty?*
- *Co se děje za ploty?*
- *Já vím o tobě, ale o něm/něm nevím nic.*
- *Ty víš o sobě, ale o ní nevíš nic.*

Co se změní?

- *Statný bělouš jel do vysokého kopce.*
- *Šedá myš lezla do otevřené sklenice.*
- *Kdo chodil po tmavém sklepe?*
- *Kdo se plížil po osvětlené rampě?*
- *Co stálo za zavřenými vraty?*
- *Co se dělo za zelenými ploty?*
- *Já jsem věděla o tobě, ale o něm jsem nevěděla nic.*
- *Tys věděl o sobě, ale o ní jsi nevěděl nic.*

Morfy vyjadřující shodu v rodě a čísle

- *Statný/šedý bělouš jel_ do vysokého kopce.*
- *Šedá/šedá myš lezla do otevřené/vysoké sklenice.*
- *Kdo chodil/lezl_ po tmavém/otevřeném sklepě?*
- *Kdo se plížil_ po osvětlené rampě?*
- *Co stálo za zavřenými vraty?*
- *Co se dělo za zelenými ploty?*
- *Já jsem věděla o tobě, ale o něm/něm jsem nevěděla nic.*
- *Tys věděl_ o sobě, ale o ní jsi nevěděl_ nic.*

ROD

- U substantiv je jmenný rod syntakticky nezávislý a neflektivní, lexikálně-gramatický: 1 lexém – 1 hodnota jmenného rodu.
- Totéž: *kdo, co* (vč. derivací) a substantivní číslovky.
- Defektní – (bezrodá) osobní zájmena 1. a 2. osoby, osobní zvratná zájmena, základní číslovky (dvoutvaré) od 5 výše.
- U adjektiv, u většiny zájmen, u mnoha typů číslovek a u jmenných složek slovesných tvarů (u přechodníků, příčestí), tzn. u slov a slovesných tvarů, jejichž primární funkcí je funkce přívlastku, (části) přísudku nebo doplňku, je rod syntakticky závisle proměnný (je dán rodem řídícího substantiva (nebo jeho ekvivalentu)).

řídící výraz= bezrodé osobní zájmeno

- rod je dán přirozeným rodem jeho referentu:
- *Já mluvím.* × *Já jsem **mluvil**/**mluvila**.*
- *Ty chodíš na přednášku.* × *Ty jsi **chodil**/**chodila** na přednášku.*

Některé číslovky jmenný rod sice rozlišují, ale pro některou hodnotu této kategorie jim **chybějí tvary**

- *čtvery (ponožky/bonbóny), čtvera (kamna) × *čtveři*

gramatická FORMA

- Hodnota jmenného rodu je vyjadřována vždy pohromadě.
- Formou je u jmen **kumulovaný morf** (je vyjadřován formou tzv. **pádové koncovky** spolu s hodnotou **čísla**, rod bez čísla vyjádřit nelze, a **pádu**).
- U příčestí a přechodníků je rod vyjadřován **rodovou koncovkou**, která zpravidla následuje za koncovkou tvarovou.
- **Příslušnost k deklinačnímu typu**
- Hodnoty: **Maskulinum životné : m. a./Maskulinum neživotné : m. i./Femininum: f./Neurum: n.**
- **Kongruence**

Nahrad'te substantivy s a) **alomorfními morfy** a b) **homonymními morfy** kumulované morfy

- *Bělouš-0 jede do kopc-e.*
- *Myš-0 leze do sklenic-e.*
- *Kdo chodí po sklep-ě?*
- *Kdo se plížívá po ramp-ě?*
- *Co stojí za vrat-y?*
- *Co se děje za plot-y?*

Formální vlastnosti kategorie rodu Tvrzení: Rod poznáme podle zakončení základního tvaru.

- České výkladové slovníky uvádějí u každého substantiva:
- heslové slovo v základním tvaru (nom. sg./popř. pl.)
- **rod**
- **tvar genitivu**
- Bylo by možné, některou z těchto informací vynechat?
- Některé výkladové cizojazyčné slovníky obsahují gramatické tabulky. Myslíte, že by něco takového bylo vhodné i pro češtinu.
- Znáte nějaký popis češtiny, v níž jsou heslová slova propojena s tabulkovým paradigmatem?

Pozorujte:

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou kategorii rodu?

- *Není možné, aby obce s **prodejí** schválně čekaly až do vzniku regionů.*
- *Seděl za dokonale typizovaným pracovním stolem vybaveným standardní **displejí** a paměťovými jednotkami.*
- *Penis prý je tu "**trofejem**" (sic!) ženského vítězství nad muži.*
- *Je spíše svědectvím v narativní formě nebo beletrizovaným **esejem**.*
- *Všichni mrtví měli hlavu zcela obalenu gázou, a ta gáza byla postříkaná nějakou lesklou **sprejí**, takže se blyštěla jako umělý sníh na vánočním stromečku.*
- *Zde mohou pokročilejší zažít například potápění podle kompasu, potápění v noci či s **výstrojem** a maskou.*

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou kategorii rodu?

- *Penzista zajel se svým **fordem** do městečka v hrabství Suffolk.*
- *Ale jen za Hamiltonovu přilbu už byste koupili ojetého **forda**.*
- *Míjí **ford** a zastavuje u hlučného toleda.*
- *Řidič **fordu** neviděl škodovku.*
- *Třiapadesátiletý řidič **forda** utrpěl středně těžké poranění.*
- *Ale přestoupili jsme od **opla** k **fordovi**.*
- *Zamířil k **fordu** Mondeo stojícímu před domem.*

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou kategorii rodu?

- *Proto zde nechal **hrabě** z Vrtby vybudovat novou tovární budovu.*
- ***Hrabata** vždy po zimě rozdávala svým poddaným posilující pokrmy zejména z luštěnin.*
- *Tím dostal pražský biskup svého **knížete** do nepříjemné situace.*
- *Zde jest mocné a slavné **kníže** pán a gospodar národu Charvatského Malon Čech a spí oželen slzy bolestnými od národu svého.*
- *Vladislav, z boží milosti král český, **markrabě** moravský, lucemburské a slezské **kníže** a lužický **markrabě**.*
- *My, Matyáš druhý, z boží milosti uherský, český král, **arcikníže** rakouské, **markrabě** moravské, lucemburské, slezské **kníže** a lužické **markrabě** ...*

Substantiva s více rody

- Existuje však řada substantiv, která různými způsoby vyjadřují rody dva, někdy i tři; žádné substantivum však není schopno vyjádřit všechny čtyři rody.
- **Rod v singulárních tvarech je jiný než v plurálních:** *dítě, kníže, hrabě, markrabě, lanckrabě, ..., oko, ucho.*
- **Kolísání v rodě** znamená, že jeden lexém vyjadřuje dva různé rody, aniž by jimi rozlišoval význam, a současně že obě rodové varianty mají společný tvar N sg.

Kolísání v rodě

- m. i. a f. (*hřídél, esej, Želiv*)
- m. i. a n. (*foyer*)
- f. a n. (*show/šou*)
- m. a. a n. (*lamželezo*)
- m. a. a m. i. : a) střet významu se slovotvornou strukturou (*jmenovatel, ledoborec*), b) neostrotí hranice přirozené živosti a neživosti (*mikrob, slaneček*), c) přenesením pojmenování osoby nebo zvířete na neživou substanci (*koníček „záliba“*), expresivitou či „zosobněním“ (individualizací) (*hořčák, fiat*), d) existence životného tvaru N pl. u několika neživotných jmen, která z dřívějších dob přetrvává v citátech a aluzích (*poslední dnové lidstva; hrobové se otvírají*).

Rodová homonyma

- dvojice lexémů lišících se jak gramatickým rodem, tak významem (mnohdy jen významovým rysem přirozeného rodu), avšak shodujících se tvarem N sg.
- mezi **m. a.** a **f.** (*Péťa, účetní, cestující, krejčí, ...*)
- mezi **m. a.** a **m. i.** (*nosič, editor, ...*)

Typická rodová homonyma

- *Už vidím Míšu, jak mě hledá.*
- *Něco ti řeknu, Kájo: Já už ani nemám sílu o tom mluvit.*
- *Tam se spřátelil se Sašou.*
- *Na slavném snímku Staši je ruský spisovatel Boris Pasternak z roku 1956.*
- *Bóža vdává dceru.*
- *Přišli Milča s Pepčou.*

Vespolná jména

- Lexémy, které mají **jeden gramatický jmenný rod**, ačkoli označují substance s **různými rody přirozenými** (přesněji řečeno substance obou pohlaví).
- Vespolnost je obvyklá u jmen zvířat (*strnad, štika, morče*) a u expresivních pojmenování osob, užívaných zvláště často v přísudku nebo ve vokativu: *blázen, příšera, nemehlo*.

Co je zajímavé na následujících větách, pokud jde o gramatickou formu kategorie rodu?

- *Nikdo se tě neprosil, sýčku syčácká!*
- *Chlape mizerná ...*
- *můj milý Pipe, chlapče zlatá ...*
- *Pitomče, blboune blbá!*
- *Osle zatracená!*
- *... jdi se učit , kluku líná ...*
- *Starej se o sebe, dědku plesnivá ...*
- *A já tě platím, ty mezuláne kurevnická!*
- *Ty parchante všivá, ty svoje řečičky si můžeš strčit za klobouk ...*
- *„Ty hajzle, sprošťáku, pse špinavá,“ vykřikla.*

Rodová dubletnost

- Od kolísání v rodě se liší tím, že každá z rodových variant má jiný tvar N sg. (lišící se koncovkou – pokud je rozdíl i v slovotvorném sufixu, o rodové dublety nejde).
- **m. i.** a **n.** (*apartmán/apartmá, barok/baroko*),
- **m. i.** a **f.** (*kedluben/kedlubna*),
- **f.** a **n.** (*snídaně/snídaní*),
- **nikoli mezi m. a. a m. a.** (substandardní *paňáca/paňác, správce/správec, zpravodajce/zpravodajec, ... kosmopolit/kosmopolita* - rozdíl ve slovotvorném sufixu).

Doklady (rodové) dubletnosti

- *Kedlubny* očistěte a nakrájejte na tenké nudličky.
- O plantážích rajčat či *kedlubnů* kolem sebe nikdy nesnil.
- Hned vedle se táhly záhony rajčat a *kedluben*.
- Důkazem je nejenom pražský *barok* ...
- Vono to *baroko* není špatný pro voko ...
- Sesune se k zemi jako hadrový *paňáca*.
- Bylo to, jako by poskočil starý *paňác* z cirku.

Transpozice (přenášení) gramatického významu

- nesoulad mezi významem a formou
- hodnota dané kategorie je při transpozici užita v sekundární funkci.
- účely pragmatické, aktualizační (zdvořilost nebo expresivita)

Neutralizace/bezpříznakovost

- Morfologické kategorie se mohou za určitých okolností významově **neutralizovat**, tzn. rozdíl mezi významy jednotlivých hodnot dané kategorie přestane platit.
- Generické užití substantiva → mizení rozdílu mezi singulárem a plurálem:
Ryba je vodní živočich. = Ryby jsou vodní živočichové.
- Jedna z hodnot dané kategorie bývá bezpříznaková.
- Hodnota je s to nahradit, zastoupit, popř. zahrnout hodnoty ostatní, nebo je použita, nemáme-li ani jeden ze základních významů jednotlivých hodnot. Taková hodnota je **bezpříznaková**.

Bezpříznaková forma zastupuje oba gramatické významy, např. neutralizace rodu v plurálu:

- Otec je *lékař/úředník/podnikatel/dělník/basketbalista/ ....*
- Matka je *lékařka/úřednice/podnikatelka/dělnice/basketbalistka/ ....*
- Rodiče jsou *lékaři/úředníci/podnikatelé/dělníci/basketbalisti/ .....*
- Měl jsem dvě napařovací *žehličky*. *Obě/obě* se *pokazily*.
- Měl jsem dvě elektrická *topidla*. *Obě/obě* se *pokazila*.
- Měl jsem napařovací *žehličku* a elektrické *topidlo*. Už se mi *pokazily/pokazily*.

Kategorie číslo/hodnoty singulár a plurál

- Hodnota čísla (numeru) je v češtině vyjadřována dohromady s hodnotami jiných kategorií: u jmen pádu a většinou i rodu, u slovesných tvarů rodu nebo osoby.
- Primárně jde o kategorii substantivní; u substantiv a slov užívaných ve funkci substantiv je kategorie čísla syntakticky nezávislá, kdežto u slov a tvarů s primární funkcí shodného přívlastku, přísudku a doplňku je syntakticky závisle proměnná.
- Význam čísla u substantiv: Opozice jeden / více než jeden
- Forma čísla u substantiv: Soubor tvarů singuláru a plurálu

Substantiva se souborem tvarů jen pro jednu hodnotu kategorie čísla

- **Singularia tantum** (pouze tvary sg., nicméně omezeně tvoří i tvary pl., které mají ovšem posunutý nebo přenesený význam význam)
- **Pluralia tantum** (jména pomnožná - pouze tvary pl.)

Tvrzení: číslo vyjadřuje opozici jeden / více než jeden

- Všechny **děti dostaly** k Vánocům **mobil**.
- Navrhnu, aby poprvé dostali **výpis** všichni **pojištěnci**.
- Vnitřek sauny je velmi dobře izolován od okolí a obložen dřevem , které působí dobře na psychiku **člověka**.
- Je třeba si přiznat , že jakákoli výrazná změna českého systému péče o **dítě** je běh na dlouhou trať.
- Nejužší příbuzenská plemenitba, při které zpětně křížíme **dceru s otcem**, **matku se synem** (**rodič – potomek**) nebo křížíme **sestru s vlastním bratrem**.

Neutralizace gramatického čísla

- Generické užití
- Distributivní užití
- Expresivní užití

Cvičení: najdi plurália tantum a urči rod

- *Jezdím každé Vánoce na lyže do Tater.*
- *Letos jsem se musel spokojit s ježděním na saních doma Kralupech.*
- *Ještě že zamrzly rybníky na blatech, takže jsem nabrousil brusle.*
- *V teplákách mi nebyla zima.*
- *V Rakousku slaví Letnice.*
- *Byl se svým bratrem na nože, ale na rybách nám spolu bylo dobře.*
- *Pojedeme v létě do Beskyd, v Jeseníkách jsme byli loni.*

Cvičení: najdi plurália tantum a urči rod

- Jezdím každé Vánoce na lyže do Tater. (Vánoce/Vánoce, Tatry)
- Letos jsem se musel spokojit s ježděním na saních doma Kralupech. (sáně, Kralupy)
- Ještě že zamrzly rybníky na blatech, takže jsem nabrousil brusle. (blata)
- V teplákách mi nebyla zima. (tepláky)
- V Rakousku slaví Letnice. (letnice)
- Byl se svým bratrem na nože, ale na rybách nám spolu bylo dobře.
- Pojedeme v létě do Beskyd, v Jeseníkách jsme byli loni. (Beskydy/Beskydy, Jeseníky)

Pád

- Kategorie flektivně proměnlivá (u všech SD)
- U syntaktických substantiv (substantiv a jejich substituentů, které se ve větě chovají jako substantiva, tedy např. subst. zájmena) vyjadřuje jejich vztahy ve větě, má tedy relační povahu;
- Funkce se shoduje s funkcí předložek.
- Mimo stojí vokativ, nevyjadřuje vztahy ve větě, pragmatická fce.
- V ostatních případech vyjadřuje pád vztah jména k výrazu, který mu syntakticky dominuje (sloveso, jméno).
- Sémanticky jsou pády většinou polyfunkční.
- Pád syntaktických adjektiv (adjektiv, adjektivních zájmen, většiny číslovek a někdy i participiálních slovesných tvarů) je dán shodou s řídícím substantivem.

7 hodnot/ klasifikace

- pády **přímé** (N, A: fce. podmět a přímý předmět) × nepřímé (G, D, L, I: sekundární fce.);
- pády **předložkové** × pády **prosté**;
- pády primárně **adverbální** × pády primárně **adnominální**

Funkce nominativu

- Je to malá, klidná škola, rodinného typu.
- Na tradičně souběžně probíhající expozici Škola se budou o pozornost rodičů a žáků ucházet stánky všech středních škol v regionu.
- Přechod nepřechod, škola neškola, hlavně, že jedu.
- Rodiče versus škola. Může někdo vyhrát?

Funkce genitivu

- bývalí studenti školy
- vedení školy
- působení školy
- okna školy
- Zkrátka není školy, kde byste se nesečkali s vřelým a laskavým přístupem.
- Jdu do školy a během školy se budu jen učit, protože bez školy nebudu moci získat vzdělání.

Funkce dativu

- Je to dar škole.
- Poskytuje metodickou podporu škole.
- Dal škole svou kostru.
- Přišel ke škole včas.

Funkce akuzativu

- Zároveň vystudovala vysokou školu.
- Chodí na školu.

Funkce lokálu

- Přemýšlel a mluvil jen o škole.
- Byl právě ve škole.
- Studoval na škole.

Funkce instrumentálu

- Bude nejspíš za školou.
- Válka se mu stala školou života.

Určete pád zvýrazněných slov a pojmenujte jeho (sémantickou nebo syntaktickou) funkci:

- Štěpáne, pojd' ke mně.
- Pět **chatiček** nemůžete natírat celé čtyři **dni**!
- **Měsíc** zakryl veliký mrak.
- Že prý byly vlasy **děda Vševěda** vytrhávány **pinzetou**!
- Seděla, **oči** otevřené dokořán, a nemohla se vzpamatovat.
- Nemám **námitek**.
- Žádného **odvolání** proti tomuto verdiktu není.
- Narodila se v obci **Hluboká**.
- Pročs to nevezal s sebou, ty **osle**?
- **Daliborovi** včera operovali srdce.
- S výbavou **polárníka** a s odhodláním **Dona Quijota** odjel v **pátek** v prvním lednovém týdnu do Arktidy.
- Poručík si povšiml důležité **maličkosti**: mechanismus byl poškozen **mrazem**.
- Minulý **rok** mírně přibýlo narozených **dětí**.
- **Schneidrovi** to ale bylo málo a **zlostí** se úplně rozklepal.
- Žena laskavé **tváře** mu podala **vody** a kus **chleba**.

Řešení

- Štěpáne – vokativ identifikační; chatiček – genitiv po číslovce (numerativ);
- dni – akuzativ časového rozpětí (časově měrový);
- Měsíc – akuzativ objektový; děda Vševěda – genitiv přivlastňovací;
- pinzetou – instrumentál prostředkový; oči – akuzativ objektový (elipsa *majíc*);
- námitek, odvolání – genitiv záporový; Hluboká – nominativ jmenovací;
- osle – vokativ kvalifikační; Daliborovi – dativ prospěchový (tzv. přivlastňovací);
- polárníka – genitiv druhové příslušnosti; Dona Quijota – genitiv přirovnávací;
- pátek – akuzativ časový; maličkosti – genitiv objektový;
- mrazem – instrumentál původce děje; rok – akuzativ časový;
- dětí – genitiv množství; Schneidrovi – dativ zřetelový;
- zlostí – instrumentál příčiny; tváře – genitiv vlastnosti;
- vody, chleba – genitiv partitivní

Co mám umět

- Vysvětlit rozdíl mezi kategorií gramatického rodu a biologickým sexem.
- Vysvětlit termín příznakovosti a neutralizace.
- Exemplifikovat případy rodových homonym, dublet, vespolečných jmen.
- Exemplifikovat případy plurálií tantum.
- Určit pád jména a jeho funkci.

Na příště

- Na příští seminář je třeba vypracovat krátký úkol ve formě on-line testu.
- Na úkol máte 30 minut a jej je třeba vypracovat do příští středy 00.00 hod.
- Na začátku příští hodiny projdu řešení. Připravte si otázky na nejasnosti.
- Těm, kteří bez omluvy odevzdají úkol pozdě, bude úkol počítán jako nesplněný. Ti, kteří budou mít více než tři nesplněné (pozdě odevzdané úkoly, nebudou připuštěni ke zkoušce (= opakování ročníku). Znamka ze zkoušky se bude skládat z dílčích známek za odevzdané domácí úkoly a ze známky ze závěrečného on-line testu.